
Araabia tekstide tõlkimisest

Kalle Kasemaa

Artikkel käsitleb üldisi probleeme, mis esinevad araabia tekstide nii eesti keelde kui ka indoeuroopa keeltesse tõlkimisel.

The article discusses general problems which emerge when translating Arabic texts – both into Estonian and into other Indo-European languages.

*Araabia keel, araabia kirjandus, eesti keel, tõlkimine
Arabic language, Arabic literature, Estonian, translation*

Põhjusi, miks rääkida araabia tekstide tõlkimisest, on mitu. Kõigepealt järjest suurem islami maailma kohalolek, ka Euroopas. Kuigi islami maailmas on mitu põhilist keelt, nagu näiteks indoneesia keel (Indoneesia oma rohkem kui 200 miljoni elanikuga on maailma suurim islamiriik), suahiili keel Ida-Aafrikas, pärsia keel, türgi keel ja teised turgi keeled, on araabia keel siiski islami nii-öelda aluskeel. Selles on kirjutatud pühakiri Koraan, määratu hulk kesk- ja uusaegset religiooniga seotud kirjandust (islam kui religioon hõlmab kõik elualad) ning seda kõneleb – eri murrete kujul – kogu elanikkond araabia riikides. Araabia keelt räägib ka suur osa araabia maadest pärit väljarännanute ja nende järeltulijatest.

Teiseks põhjuseks on otsatult rikka ja ulatusliku araabiakeelse kirjanduse vahendamine. Kui jätta kõrvale teoloogiline kirjandus, mille tundmine on hädavajalik islami kui religiooni mõistmiseks, jääb ikkagi järele ajalooline ja geograafiline, filosoofiline ja loodusteaduslik kirjandus, kunst- ja rahvaluule. Ehkki prohvet Muhammad suhtus luuletajatesse halvasti ja pidas neid valetajateks (vrd meiegi keeles „luuletama“ tähenduses „luiskama“), on araabia kultuuris luulet ning suulist etlemist, selle hulgas luule lugemist, alati kõrgesti hinnatud. Kuni viimase ajani, kuni kino ja televisiooni levikuni, olid araabia

kohvikutes elukutselised jutuvestjad, kes õhtust õhtusse jutustasid rahvalikke kangelaslugusid (mis trükiväljaannetena võtsid enda alla sadu ja tuhandeid lehekülgi), põimides vahele – mõnikord raskesti identifitseeritavaid – luuleosi. Selliste jutuvestjate kuulamine on andnud innustust mõnelegi hilisemale kirjamehele, näiteks Taha Husainile (1889–1973).

Araabia luulet on Euroopa keeltes selle raskesti mõistetavusest (ja -tõlgitavusest) hoolimata viimastel sajanditel korduvalt välja antud. Eesti keeles võiks sellekohasteks näideteks olla Uku Masingu „Šanfara kassiida araabia taustal“ (Masing 2008a) ja Kalle Kasemaalt Al-'Aššā poeem „Waddi' Hurairata“ (1991). 1975. aastal ilmus Moskvas mitmesajaköitelises Maailmakirjanduse Raamatukogu sarjas 767-leheküljeline „Arabskaja poezija srednih vekov“ („Keskaegne araabia luule“) (АПСБ 1975), kuhu on koondatud luuletusi rohkem kui poolesajalt autorilt. Vene arabistika „vaala“ Ignati Kratskovski õpilane, Peterburi ülikooli arabistikaprofessor A. A. Dolinina ei leia selles esinduslikus köites sisalduvate tõlgete kohta kuigi palju häid sõnu: ta tunnistab, et vast kümme protsenti neist on arvestatavad – juhtudel, mil reaalse tõlke värsistaja on suvatsenud süveneda vastavate luuletuste värsistruktuuri ja väljendusviisi iseärasustesse. Samas teoses on toodud ära Dolinina paljuütlev artikkel „Možno li perevesti neperevedimoje?“ („Kas on võimalik tõlkida tõlgitamatu?“) (Долнина 2010).

Agaga araabia maade tänapäevane kirjandus võib olla õpetlik, huvi ja naudingut pakkuv. Prantsuse keeles kirjutavad Alžeeria, Maroko ja Tuneesia autorid on Euroopa lugejale muidugi hõlpsamini ligipääsetavad, ent ka araabiakeelsete kirjanike hulgas on suur hulk silmapaistvaid autoreid. Tuleks nimetada Egiptuse kirjanikku Nagib Mahfuzi, kes sai 1988 Nobeli kirjandusauhinna ja kellelt on eesti keeles olemas „Tuhande öö ööd“ (2004). Erilise kuulsuse pälvis Mahfuz oma nn Kairo-triloogiaga, milles ta klassikalise realismi vahenditega kirjeldab ühe Kairo perekonna lugu kahe maailmasõja vahelistel aastakümnetel. Lapsena pimedaks jäänud ja kaks ülikooli (Kairo ja Sorbonne'i) doktorikraadiga lõpetanud kirjandusteadlase Taha Husaini mälestusteramat „Päevad“ on väljaspool araabia maailma Koraani järel tuntuks teine teos. Eesti keeles on sellest ilmunud kaks esimest osa (2007). Ei saa jätta märkimata ka Egiptuses ülimalt populaarseks osutunud

Alaa al-Aswani romaani „Jakubijani maja“, mille põhjal vändatud film sai 2005 Berliini filmifestivalil kõrge tunnustuse; raamatu eesti-keelne tõlge ilmus 2012.

Nii lummav kui araabiakeelsete tekstide maailm ka on – mõeldagu kas või „1001 öö“ muinasjuttudele, mida algupärandist on püüdnud vahendada Uku Masing (2007) ja Amar Annus (2001b) –, on selle edasiandmine eurooplastele seotud mitmete tõsiste raskustega. Kuna tegemist on meile suhteliselt tundmatu kultuurkonna ning religiooni poolt rohkesti määratletud olustikuga, nõuavad tekstide tõlked ohtralt kommentaare. Nende laad ja suunitlus sõltub muidugi tekstist, seepärast on siin raske öelda midagi üldistavat. Maksab siiski märkida, et näiteks „1001 öö“ lugude inglise keelde tõlkija Richard Burton (1821–1890) – kes muide tõlks ka sanskriti keelest „Kamasutra“ ja „Kamašāstra“ (ilmunud vastavalt 1883 ja 1885) – varustas oma tõlke tuhandete märkustega, mis arabistile on tihti esmajärgulise väärtusega, sest tõlkija on seletanud ka nähtusi või asju, mida tänapäeval enam ei tunta. Sel põhjusel püüan eelkõige kõneleđa keelelistest raskustest araabia tekstide tõlkimisel.

Suureks tülikš araabia – sama käib ka heebrea ja vana-süüria keele kohta – tekstide lugemisel on nende konsonantkiri. Algselt on kirjutatud üksnes kaashäälikuid; eksimise vältimiseks on vajaduse korral lisatud (hiljem välja töötatud) vokaalimärgid – kuigi Koraani tekst, luuletused ja sõnaraamatud on reeglina vokaliseeritud. Asja teeb veelgi raskemaks see, et kõige vanemas kirjas, milles on kirjutatud vanimad Koraani käsikirjad, ei kasutata ka ühesuguste konsonandimärkide eristamiseks tarvitusele võetud diakriitiliste punktide süsteemi (olenevalt punktide paigutusest – neid võib olla üks kuni kolm – võib üks ja sama kirjamärk tähistada kuni viit eri häälikut!). Käsikirjades võivad sellised „eristuspunktid“ lohaka kirjutamise tõttu ka puududa või olla sattunud valele kohale.

Õnneks tähistatakse araabia kirjas pikad täishäälikud *a*, *i* ja *u* vastavate konsonandimärkide abil. Lühikesed täishäälikud peab lugeja ise konteksti põhjal aimama; nii näiteks tähendab sõna *faṭr* „löhe, pragu“, *fiṭr* „paastuaja lõpetus“ ning *fuṭr* „seeded“. Tegusõna põhivormi, nn perfekti ainsuse 3. isiku meessoovormi teine tüvevokaal on sihilistel verbidel lühike *a*, sihitul lühike *u* või *i* (pikaajalist olukorda

väljendavatel verbidel *u*, lühiajalise olukorra puhul *i*), nt *ḥasuna* „ilus olema“, *ḥasina* „kurb olema“.

Araabia keele grammatika seab tõlkija terve hulga probleemide ette. Araabia (laias laastus ka igale semiidi) keelele on omane sõnade kolme-radikaalsus, s.t sõna koosneb kolmest juurkonsonandist ehk radikaalist, mis kannavad endas põhitähendust; ees-, sise- ja järelliidete ning vokaalide abil saab sõnajuure tähendust nüansseerida, kusjuures sõnad moodustatakse kindlate mudelite alusel, näiteks *KaTaBa* „kirjutama“, *KiTāB* „kiri“, *KāTib* „kirjutaja“ *maKTab* „kirjutamise koht, kantselei“, *KaTīBa* „kirjalik tõend; diplom“, *KuTTāB* „algkool (kus õpetatakse kirjutamist)“. Verbitüvel võib olla 11 (või isegi kuni 15) vormi, mis moodustatakse mitut laadi liidete, konsonantide kahekordistuse või vokaalipikenduse abil vastavate mudelite järgi, nagu *KaTTaBa* „kirjutada laskma“, *KāTaBa* „kirjavahetuses olema“, *aKTaba* „dikteerima, kirjutama panema“, *taKāTaBa* „teineteisele kirjutama“, *inKaTaBa* „alla kirjutama“, *iKtaTaBa* „ära kirjutama“, *istaKTaba* „kirjutada paluma“. Sellisel kombel võib ühes Etioopia (semiidi) keeles ühe sõnaga öelda „lasta paljudel paljudes kohtades paljudel aegadel kive kokku kanda“, kusjuures tegusõna algvorm on „kive kandma“ ja sõnajuur tähendab „kivi“. Selliste asjade edasiandmine tõlkes nõuab pahatihti hulka sõnu. Araabia keelele on eriomane vähemalt kahesuguste mitmusevormide olemasolu: loendatav ehk numeeriline mitmus (siin võidakse ka veel vähearvuliste ja rohkearvuliste esemete mitmusevormi vahel vahet teha) ja kollektiivmitmus (viimase jaoks on kümneid eri mudeleid, mis tuleb koos sõna ainsusevormiga pähe õppida), näiteks *kalb* „koer“, kollektiivne mitmus *kilāb* „koerakari“ (teigusõnajuur *KaLiBa* tähendab „määratsema, kallale tormama“), *ḥalb* „süda“, mitmus *ḥulūb* (teigusõna *ḤaLaBa* tähendab „pöörama; kummutama; kukutama; muutma, muundama; ümber paigutama; (ümber) vahetama“).

Araabia keel (ja teised semiidi keeled) on verbipõhine; on olemas ainult paarsada algset nimisõna, kõik muud nimi- ja omadussõnad on tuletatud tegusõnadest, näiteks *džamal* „kaamel“ tegusõnast *džamula* „kena olema“ (sealt ka *džamīl* „kena“), *radžul* „mees“ tegusõnast *radžila* „jala käima“ (sealt ka *radžīl* „jalakäimisele omane“ ning *ridžl* „jalg“, kollektiivne mitmus *ardžul* – kuid mitmusevorm *ardžāl* tähendab „rohutirtsuparv“).

Omaette suureks eeliseks – eeliseks araabia keele kasutajale, eriti luuletajatele – või siis needuseks tõlkijale on araabia keele määratu suur sõnavara. Klassikalise aja elulugudes kirjutatakse, et luuletajad võisid käia aastakümneid kõrbes beduiinisuguharude juures, et korjata vähetuntud sõnu, millega nad said oma teostes uhkeldada. Näib üldse, et araablastele on omane püüda nähtusi lühidalt ja võimalikult tabavalt sõnastada (*à la* „Egiptuses on naised nii lühikeste jalgadega, et kui nad muneksid mune, siis need maha kukkudes küll ei puruneks“ – selles avaldub ka vana-araabia ühiskonna kolmikjaotuses (beduiinid, külaelanikud ehk fellahid ja linlased) valitsenud kõrbeelanike põlgus mugavalt elavate, lodevate linlaste vastu) ning kasutada eriliselt konstrueeritud, siseriimidega proosat. Riimproosat on jäljendanud Enno Littmann oma „1001 öö“ saksakeelses tõlkes; eesti keeles on püüdnud seda kasutada Uku Masing, näiteks „Üks lehhekülg ühhe vanna nõia pävaramatost“ (Masing 2008b). Saksa keeles paistab see paremini välja tulevat; nii näiteks on juudi kirjaniku Samuel Joseph Agnoni heebreakeelse romaani „Tmol šilšom“ („Eile, üleile“) saksa keelde tõlkija suutnud õpetlaste kohta öelda: „*Dort sassen viel hochgelehrte, im Studium bewährte, vom Volke verehrte Gelehrte, die frühere Lesarten verkehrten, neue Formulierungen erschwerten, Hypothesen vermehrten oder begehrten, sie zu bewerten*“ (Agnon 1996, 275). Riimproosat esineb palju Koraanis, ning see annab teksti valjusti lugemisel lause-tele erilise jõu ja kõlavuse; võib-olla soodustab see ka meeldejäämist, nii nagu luulelegi on omistatud eriline mnemotehniline funktsioon.

Araabia keele leksikat iseloomustab püüd olla maksimaalselt täpne. Nii võib väljendada erinevate sõnadega hommikust joomist (*šabūh*, tegusõnast *šabaḥa* „hommikust jooki ulatama“ või *šabuḥa* „nägus, kena olema; särama“ – siit ka *mišbāḥ* „lamp“), keskpäevast joomist ja joomist üldse; eri sõnad on kaameli põlvitamise ja inimese põlvitamise kohta. Sõnajuurest *rawaḥa* „puhuma“ (õhtutuule kohta, mis on jahe ja meeldiv), on tuletatud ligi 40 sõna, mis reeglina tähendavad meeldivaid asju nagu „rahu; rõõm; armastus; võim; vein; naine; tuul; lõhn; hing, vaim; lehvik; koht, kuhu õhtul minnakse“ jne; ent sellest on tuletatud ka niivõrd spetsiifilise tähendusega sõnad nagu „harali sõrmedega käsi, et tuul saaks sõrmede vahelt läbi puhuda“ (*rāḥat*) või „seismine nii, et ühe jala varbad puudutavad teise jala kanda,

et tuul võiks nende vahelt läbi puhuda“ (*rawah*). Seda loetelu saaks väga pikalt jätkata.

Kuna kaamel oli araabia kõrbenomaadile eluliselt tähtis loom, kellelt sai piima, villa, liha, nahka, luud (nt nõelte valmistamiseks), sooni ja kõõluseid jms, siis arusaadavalt on kaameliga seotud sõnade hulk väga suur. Araablased väidavad, et neil on tuhat sõna kaameli tähistamiseks; seda arvu ei tarvitse sõna-sõnalt võtta, aga midagi ütleb see siiski. Kaamelipiima jaoks on rohkem kui 160 sõna: osa neist on ümberütlevad, nagu meil näiteks „hallivatimees“ ja „kriimsilm“ hundi kohta, osa aga täpsustavad kaamelipiima olenevalt selle konsistentsist, kasutamise otstarbest, lüpsmise viisist jne. Kuidas on võimalik sellist keele rikkust tõlkes edasi anda?

Üks vana semitistide nali ütleb, et igal araabia sõnal on neli tähendust: 1) sõna tähendab midagi; 2) see tähendab midagi vastupidist; 3) see tähendab midagi, mis on kaameliga seotud; 4) see tähendab midagi nilbet või seksuaalset.

Sel põhjusel on araabia keeles eriline, vastandtäenduslike sõnade rühm, mille näidete hulgas loetletakse sadu sõnu; ilmselt on nende tegelik hulk tunduvalt suurem. Selliste sõnade hulka võib kuuluda üsnagi levinud sõnu, nagu *rawāh* „käimine; äraminek; tagasitulek; rahu“ (ühendav on see, et tegevus toimub õhtul), aga ka peaaesjalikult ainult luules esinev ning ratsahobuse kohta tarvitatav *džawn* „tume, must“ ja „ere, valge“ (vastandlikke tähendusi ühendab intensiivne, kirkas värvus); *ʿasida* „(nagu lõvi) julge olema“ ja „(lõvi nähes) araks lööma“ (ühendav tähendus on „lõvi“, *ʿasad*); „peitma“ ja „päeva-valgele tooma“ (ühendab see, et mõlemal juhul tegeletakse innukalt millegi peidus olevaga või peitu pandavaga); „müüma“ ja „ostma“ (*šarā* tähendab „elavalt tingima“); *warāʿa* „taga“, kuid mõnel juhul ka „ees“ (siin võib küsida eesti keele kohta: kas istutakse laua „taga“ või „ees“ (istuja seisukohalt), või tuleks öelda hoopis umbmääraselt „laua ääres“?). Kuid ka heebrea keeles esineb vastandliku tähendusega sõnu, millest kuulsaim on õnnistamist tähistav sõna, mis mõnes kohas Vanas Testamendis tähendab hoopis needmist (selle tähendusemuutuse kohta vt: Masing 2005, 216–255).

Peale nimetatud raskuste esineb veel hulk teisi. Kuna klassikalistes tekstides kirjavahemärke ei tarvitata (tänapäevastes aga küll)

ja üksnes lõigud on tähistatud, tuleb tõlkijal tihti tekst teisiti struktureerida, s.t teha ühest „... ja... ja... ja...“ abil moodustatud ülimalt pikast lausest mitu lühemat lauset (varieerides vajaduse korral sidesõnu või lisades määrsõnu nagu „juba“, „veel“, „liiga“ jne, mille poolest semiidi keeled on vaesed). Samuti tuleb otsustada suur- ja väiketähe kasutamine, sest araabia (samuti heebrea) kiri suurtähti ei tunne.

Omaette küsimus on eri kirjanduslike stiilide tõlkes edasiandmine. Keelte puhul, millel on vana kirjanduslik traditsioon, on seda lihtsam teha, kuigi palju sõltub tõlkija oskustest. Eesti keel kui suhteliselt noor kirjakeel (araabiakeelse kirjanduse vanus on tubli tuhat viissada aastat, heebreakeelne kirjandus on veelgi vanem) ei valda võrreldaval hulgal stiilitasandeid. Murdekeele kasutamine selleks otstarbeks pole mu meelest õigustatud, murdesõnadega võib ehk markeerida teatavaid lokaalseid keelendeid araabia tekstide tõlkes, kuid tuleb teada, et klassikaline araabia kirjandus on kõik kirjutatud klassikalises, Koraanile orienteeruvas keelevormis (Koraan oli pidevalt kauni keele etaloniks vastavalt prohveti sõnadele: „Jumal on kaunis ja armastab kaunidust“). Tänapäevases araabia kõnekeeles tehakse küll vahet viie murderühma vahel: 1) Egiptuse keeleuus, mida kajastavad Kairo raadio ja televisioon ning arvukad Egiptuse filmid; 2) Maroko–Alžeeria–Tuneesia–Liibüa murded; 3) Süüria–Palestiina murded; 4) Saudi Araabia keelekasutus (peaks olema kõige lähemal arhailisele, ning vanasti hinnati keele puhtuselt ja ilult just Araabia poolsaare beduiinide keelt); 5) Iraak. Ida- ja läänepoolsete murrete erinevused on pahatihti just häälduslikud.

Muidugi on igal tõlkijal oma individuaalne lähenemine tõlgitavale tekstile, omad rõhuasetused ja oma „käekiri“. Ühe ja sama teksti tõlge võib eri tõlkijate puhul vägagi erineda. Tuleb arvestada sellega, et esiteks, täiuslikku tõlget on võimatu teha, tõlge pole kunagi algupärandiga võrdväärne, ning teiseks, mida rohkem tõlkijaid, seda parem.

Araabia keelest tõlkimisel on Eesti täiesti vaeslapse osas, sest keeleõpe toimub algeliselt ja juhuslikult (tõsi küll, Tallinna ülikoolis on ses suhtes tunduvalt rohkem ära tehtud), samas kui näiteks Helsingi ülikoolis on olemas rikkalike traditsioonidega arabistika õppetool. Ehk on selles seoses sünnis meenutada Amar Annuse sõnu: „... on haletsusväärne mõelda, et vähemalt 60 aastat pole üheski Eesti ülikoolis

tema [Firdausi] eepost uuritud ega algkeeles loetud, rääkimata siis tõlkimisest. Kui 50 aastat valmistuti viimseks võitluseks kapitalismiga, siis 10 aastat oleme kakelnud kommunismi jäänustega (see teeb kokku kaks korda 25+5 ilma amnestiata) ja olulistele asjadele pole aega üldse jäänud. Miks meid küll niimoodi on karistatud?“ (Annus 2001a, 138–139).

Kirjandus

- Agnon, J. 1996.** Gestern, Vorgestern. Übersetzt von Karl Steinschneider. Frankfurt: Suhrkamp Verlag AG.
- Alaa al-Aswani 2012.** Jakubijani maja. Tlk Kalle Kasemaa. Tallinn: Varrak.
- Al-'A'sā 1991.** Waddi' Hurairata. Tlk Kalle Kasemaa. – Akadeemia, 5, 961–984.
- Annus, A. 2001a.** Orientalisti teekond. – Vikerkaar, 11–12, 137–140.
- Annus, A. 2001b.** Tuhat üks ööd. Tlk Amar Annus. – Vikerkaar, 11–12, 2–19.
- Husain, T. 2007.** Päevad. Tlk Kalle Kasemaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mahfuz, N. 2004.** Tuhande öö ööd. Tlk Kalle Kasemaa. Tallinn: Varrak.
- Masing, U. 2005.** Uku Masing ja Piibel. Koost Kalle Kasemaa. Tartu: Ilmamaa.
- Masing, U. 2007.** Tuhande ja ühe öö jutte. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Masing, U. 2008a.** Šanfara kassiida araabia taustal. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu: Ilmamaa, 397–421.
- Masing, U. 2008b.** Üks lehhekülg ühhe vanna nõia pävaramatost. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu: Ilmamaa, 357–360.
- АПСВ 1975 =** Арабская поэзия средних веков: перевод с арабского. Москва: Художественная литература.
- Долинина А. А. 2010.** Можно ли перевести непере译имое? – Арабски: Избранные научные статьи. Санкт-Петербург: Нестор-История, 217–226.

ABOUT THE TRANSLATION OF ARABIC TEXTS

Summary

Translating texts from Arabic languages has become an acute topic – because of the increasing presence of Islam in Europe and the need to translate the abundant literature written in Arabic into European languages. There also exist some translations of Arabic literature in the Estonian language (e.g. poetry by Uku Masing; novel by Amar Annus and by the present author). Because of the cultural differences, the translations from the Arabic always need several commentaries.

When translating other Arabic texts, the translators encounter similar problems. A serious problem when reading Arabic texts is the use of consonants, i.e. the lack of vowels in written texts (although the long vowels *a*, *i* and *u* are designated with definite signs attached to consonants).

Serious difficulties are also caused by the grammar. The basic meanings of words are expressed by three “root consonants“ or radicals; with the help of prefixes, suffixes and vowels additional derivative meanings can be delivered. Specific to Arabic is the presence of double forms for plurals. In Arabic there exist only about two hundred basic nouns; all other nouns and adjectives are derived from verbs. Another special feature is the extremely large vocabulary and the use of rhymed prosa, with internal rhymes. Arabic lexica tend to be extremely precise for expressing different aspects of phenomena. The words often have several meanings; a single word could describe a phenomenon and its opposite. Complications are also caused by the lack of punctuation marks which forces the interpreter to re-structure the texts.

Problems are also caused by the presence of different literary styles which are numerous in Arabic based languages, and by the presence of dialects. In Arabic, five main dialect groups are distinguished: 1) Egyptian, 2) dialects of Morocco, Algeria, Tunisia and Libya, 3) dialects of Syria and Palestine, 4) Saudi Arabian language use, and 5) Iraq.

Because of all these complications, different translations of the same text can differ greatly. Translation from Arabic languages is in a poor state in Estonia – because of the lack of specific language knowledge.